

ECONOMIES' HORIZONS
Економічні горизонти

DOI: doi.org/10.31499/2616-5236
Homepage: <http://eh.udpu.edu.ua>

ISSN
2522-9273
(print)
2616-5236
(online)

UDC: 338.2: 338.246.8:338

DOI: [10.31499/2616-5236.2\(28\).2024.300402](https://doi.org/10.31499/2616-5236.2(28).2024.300402)

Svitlana Tkachenko, State Biotechnological University

PhD in Economics, Associate Professor of the Department of Global Economics

**ПОВОЄННЕ ВІДНОВЛЕННЯ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ: ПРОБЛЕМИ,
РИЗИКИ ТА ШЛЯХИ**
**POST-WAR ECONOMIC RECOVERY IN UKRAINE: PROBLEMS, RISKS
AND WAYS**

Анотація: Війна спричинила значні збитки українській економіці, руйнуючи критичну інфраструктуру, порушуючи логістику, знищуючи виробництво, руйнівні впливаючи на стан сільськогосподарських земель, зменшуючи загальний економічний потенціал країни. Але незважаючи на це, Україна має можливості для відновлення та розвитку економіки. Мета статті полягає у дослідженні існуючого стану економіки, фінансів, соціальної сфери, а також визначенні перспектив повоєнного відновлення економіки України в умовах повномасштабної війни. У статті використано методи аналізу, синтезу, системний підхід, порівняльний аналіз.

Abstract: Ukraine, as a country that suffered huge losses during the full-scale Russian military invasion, will have to go through a difficult period after the end of the military conflict with Russia. The hostilities have caused significant damage to the Ukrainian economy, destroying critical infrastructure, disrupting logistics, destroying production and significantly reducing its volume, devastating agricultural land, and critically reducing the country's overall economic potential. However, despite this, Ukraine has the potential to restore and develop its economy. The purpose of the article is to study and substantiate the current state of the economy, finances, its debt burden, social problems, and to determine the prospects for post-war recovery of Ukraine's economy in the course of its functioning in a full-scale war. One of the main directions of the country's development during the war should be economic diversification with a focus on active stimulation of the military-industrial complex and attraction of investments in the regions. To this end, a number of government programs should be launched to support small and medium-sized businesses, create new jobs, and improve infrastructure. We believe that in order to successfully restore the economy, comprehensive measures must be taken,

including: reconstruction of damaged infrastructure: rebuilding roads, bridges, schools, hospitals and other facilities that have been affected by the war; support for businesses: providing financial support and stimulating the development of businesses affected by the conflict; social support: providing assistance and support for people who have lost their jobs or become homeless because of the war; attracting investment: creating new jobs and creating new opportunities for investment.

It is also important to ensure coordination of efforts of all sectors of the government, business and civil society to successfully restore Ukraine's economy after the military conflict. The article uses the methods of analysis and synthesis, systematic approach, and comparative analysis.

Keywords: *ukrainian economy, losses, economic potential, military aggression, state of the economy, social factor, crisis, post-war reconstruction*

Ключові слова: *українська економіка, збитки, економічний потенціал, військова агресія, стан економіки, соціальний фактор, криза, повоєнне відновлення*

Актуальність. Повоєнне відновлення економіки України є надзвичайно актуальним завданням у зв'язку зі знищенням і пошкодженням промислової та критичної інфраструктури, логістичних шляхів, втратами людських ресурсів, економічними збитками, колосальним зростанням зовнішніх і внутрішніх боргів та іншими наслідками повномасштабної війни в Україні.

Постановка проблеми. Тема відновлення України є важливою з кількох причин:

1. Гуманітарна необхідність: повномасштабна війна в Україні призвела до трагічних людських втрат, руйнування інфраструктури та соціально-економічної дестабілізації.

2. Соціально-економічна необхідність: створення державою сприятливих умов для повернення українських біженців та вимушених переселенців.

3. Політична стабільність: стабільна економіка є важливою

складовою політичної стабільності країни і навпаки. Відновлення України має допомогти зміцнити державу, забезпечити її суверенітет та незалежність.

4. Економічна перспектива: можливість у досить короткі строки відновити економіку України, що сприятиме збільшенню внутрішнього виробництва, залученню інвестицій, створенню нових робочих місць та підвищенню рівня життя населення.

5. Міжнародна співпраця: запорука світових громадських інституцій та міжнародного права щодо недоторканності кордонів України має стати важливим фактором для покращення співпраці з міжнародними партнерами, іноземними інвесторами, залучення фінансової допомоги та технічної підтримки для розвитку країни.

Отже, тема відновлення України є важливою з позицій гуманітарних, соціальних, економічних, політичних та міжнародних аспектів і вимагає

комплексного підходу та спільних зусиль всіх зацікавлених сторін.

Аналіз останніх досліджень та публікацій.

Питаннями післявоєнного відновлення економіки України, проблемами, з якими стикається влада країни та її пересічні громадяни, а також повоєнної відбудови та підтримки української економіки, стимулювання розвитку у перспективі приділено увагу у працях таких дослідників, як Ю. Кіндзерського [1], С. Ткаченко [2,3], М. Зверяков [4], В. Антонюк та багато інших сучасних українських фахівців.

В той же час, безпрецедентні умови сьогодення в Україні, а саме - колосальні збитки внаслідок воєнних дій, які мають стійку тенденцію повсякденно збільшуватися, оскільки руйнівні військові дії активно продовжуються, особливо у південно-східному регіоні країни; специфічні та унікальні геополітичні, економічні, соціальні умови, в яких опинилася країна в даному військовому протистоянні; важливе місце України на світовому ринку агропромислової продукції, енергетики, металургії, рідкоземельних металів тощо, відзначають максимальну важливість комплексного вивчення питання щодо відновлення національної економіки України у багатьох її сферах та галузях після закінчення активної фази військової агресії на території нашої країни.

Мета статті полягає у дослідженні та обґрунтуванні існуючого стану економіки, фінансів, боргового навантаження,

ризиків, соціальної сфери, а також визначенні перспектив післявоєнного відновлення економіки України в процесі її функціонування в умовах повномасштабної війни.

Методика дослідження. У статті використано методи аналізу та синтезу, системний підхід, порівняльний аналіз.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Війна знищила довоєнну модель української економіки, загострила внутрішні суперечності та підсвітила загальну неефективність. Зараз ми спостерігаємо деградацію сировинного сектору в аграрній сфері, коли фермери втрачають стимули до виробництва сировини та скорочують посіви [5].

Запускати модель кластерного розвитку з акцентом на "витягування" із сировини максимальної доданої вартості. Інструментом такої політики можуть стати технологічні парки на стику реального сектора економіки, науки та освіти. З державним центром трансферту інновацій та інвестицій у ядрі кластера. Це дасть змогу, зокрема, поєднати попит реального сектора економіки на трудові ресурси з кадровою пропозицією системи освіти.

Зараз ця взаємодія у нас повністю відсутня: випускаються тисячі студентів, які не можуть працювати за професією. Держава витрачає величезні ресурси на систему освіти, але цей стимул не трансформується в розвиток економіки, а є, по суті,

субсидуванням експорту робочої сили з України [5].

Ми доєднуємося до запропонованої автором О.Куцем моделі трирівневої переробки сільгоспсировини, що має поділятися на мікро, міدل- та макрорівні [6].

Мікро рівень – це невеликі фермерські та сімейні господарства. На ньому державі потрібно пропонувати невеликим господарствам технологічні гранти, як це робили в Туреччині та Греції для оливкової олії.

Мідл рівень – це середні фермерські господарства, які можуть шляхом кооперації 2-3 учасників створювати вже досить великі виробництва – насамперед біопалива.

На мідл рівні потрібні пільгові кредити, компенсації відсоткової ставки, компенсація частини капітальних витрат на купівлю обладнання, компенсація витрат на інжиніринг та маркетинг, гарантії під час експорту, безкоштовне підключення до системи енергопостачання, підведення транспортних комунікацій тощо.

На макрорівні - державні гарантії великих інвестицій.

В ідеалі Україна має створити свій біотехнологічний кластер на стику агрономії, науки, медицини, фармацевтики, біотехнологій, хімії, сільськогосподарського машинобудування.

Стати "Східноєвропейською Бразилією" з виробництва біопалива та на піку глибинної переробки – рослинного білка [6].

І біопаливо, і рослинний білок добре вбудовуються у Глобальний

зелений перехід з капіталізацією в 2-3 трильйони доларів із стійким попитом на "зелені продукти" [6].

Біопаливо у розмірі до 30% нашого паливного балансу може суттєво знизити необхідність переміщення за кордон значних обсягів сировини. А з іншого боку - підвищити рівень енергетичного суверенітету країни [6].

Щодо рослинного білка, то тут спостерігається максимальна мультиплікація додаткової вартості на базі нашого сировинного потенціалу. Рослинні протеїни можуть виготовлятися із сої, пшениці, гороху.

У першому випадку, недолік генної модифікації, у другому - глютен. Горох - ідеальний як джерело протеїну для веганів і Україна могла стати осередком глобального веганного виробництва.

В сенсі вищезазначеного маємо запропонувати наступний алгоритм [6]:

- кластерна модель розвитку економіки;
- стимулювання внутрішніх інвестицій;
- дешеве та доступне кредитування до 80% кошторису проєкту;
- розвиток інфраструктури та підключення до мереж – за рахунок місцевих бюджетів.

Найближчим часом ми можемо побачити у який бік почне рухатися наша економіка - у бік переробки сировини або в бік зниження обсягів виробництва сировини.

До речі, приклади інвестицій великих паливних компаній України у будівництво заводів із

виробництва біопалива вже є, також є й інжинірингові компанії [7].

Варто очікувати на колапсування трьох основних "китів", на яких, на думку учасників Всесвітнього економічного форуму в Давосі, мала спиратися Україна [8]:

1. Аграрно-сировинна модель.
2. ІТ-сектор.
3. Перекази трудових мігрантів.

Для аграрно-сировинної моделі потрібна надійна логістика і транспортні коридори, бажано морські порти. Навіть у довоєнному форматі сировинного експорту, що зростав, в Україні бракувало портів і залізниць. А зараз ситуація лише погіршилася: азовські порти окуповані, миколаївські й херсонські заблоковані, одеські та дунайські опинилися під ризиком повітряних ударів. Потенціал залізниць, з одного боку, скоротився, з іншого - зайнятий військовою логістикою [8]. ІТ полюбить тишу і комфорт, а також свободу пересування. Ані першого, ані другого, ані третього ми вже не маємо.

Трудові трансферти мігрантів також будуть скорочуватися. "Три кити" виявилися "паперовими" і згоріли у вогні війни [8].

Кількість айтивців в Україні у 2023 році скоротилася на 12%, до 82 тис. осіб. Наш сировинний експорт до ЄС скоротився в рази у порівнянні з довоєнним часом [9,10]. Щодо переказів трудових мігрантів: вони минулого року скоротилися до \$11–12 млрд порівняно із \$15 млрд 2021-го. З урахуванням інфляції долара реальне падіння перевищить номінальне. Найближчим часом варто очікувати скорочення

переказів трудових мігрантів нижче за відмітку в \$10 млрд [8].

Вживання нації залежить не лише від результатів війни, а й від здатності побудувати тут складнішу економіку додаткової вартості й технологій. Тому що навіть за відносно прийняттого результату завершення війни за 10–15 років за такої економічної динаміки тут залишиться лише непрацездатне населення – люди похилого віку та діти, і тоді країна, на жаль, стане легкою здобиччю для чергової агресії. Отже, доведеться створювати складніший національний продукт.

Дуже болючим питанням для України залишається проблема боргового навантаження, як зовнішнього, так і внутрішнього. Поки що Україні вдається утримувати боргове навантаження більш менш керованим на рівні близько 80% ВВП, а завдяки допомозі партнерів та підтримці кредиторів у час війни, питання виплат по боргах поки що не стоїть гостро. Однак, починаючи вже з 2025 року боргове навантаження буде дуже потужно тиснути на бюджет України і **після війни управління боргом стане однією із ключових проблем** [11].

У 2024-2027 роках прогнози платежі за зовнішнім боргом України відповідатимуть 6% ВВП 2022 року, і проблема пікових виплат постане як значно важливіша, ніж питання загального рівня заборгованості по відношенню до розміру економіки [11].

Це поки що не фінальні цифри, адже війна триває, і щомісяця Україна залучає нові кредити для

покриття безпрецедентно високого бюджетного дефіциту, а економіку щодня руйнують військові атаки. Крім того, навіть під час війни пріоритети в залученні фінансування можуть спиратися на очікуваний вплив на майбутні повоєнні виплати [11].

Реструктуризація боргів України під час війни є складним завданням, оскільки країна знаходиться в складній економічній та політичній ситуації. Однак, існують деякі можливі шляхи реструктуризації, які можуть допомогти Україні керувати своїми боргами, ми вбачаємо їх такими:

1. Переговори з кредиторами: Україна може провести переговори з кредиторами щодо реструктуризації боргів. Це може включати зменшення суми боргу, зміну строку погашення або зниження процентної ставки. Важливо проводити переговори відкрито та конструктивно для досягнення взаємовигідних умов. Потрібно вже зараз розпочинати одночасно переговори як з Лондонським клубом (приватні кредитори), так і з Паризьким (кредитори – держави та міжнародні фінансові організації, у тому числі МВФ).

2. Залучення міжнародної фінансової підтримки: Україна може звертатися до міжнародних фінансових організацій, таких як МВФ, Світовий банк та інші, для отримання фінансової підтримки та допомоги у реструктуризації боргів.

3. Реформи та стимулювання економіки: Важливо проводити економічні реформи, спрямовані на покращення ефективності господарювання, запровадження

податкових пільг для ресурсоформуючих галузей, запровадження прогресивної податкової шкали на доходи як юридичних, так і фізичних осіб, залучення інвестицій та стимулювання економічного зростання. Це може допомогти зменшити фінансове тягар, пов'язаний з боргами.

4. Прозорість та відкритість: Україна повинна дотримуватися принципів прозорості та відкритості у веденні фінансових операцій та управлінні боргами, позбутися корупції на всіх щаблях влади. Це допоможе побудувати довіру до країни серед міжнародних інвесторів та кредиторів.

Реструктуризація боргів України під час війни вимагає комплексного підходу та спрямованих дій з боку уряду, фінансових організацій та інших зацікавлених сторін. Важливо забезпечити стабільну економічну базу та ефективне управління фінансами для успішної реструктуризації боргового навантаження країни.

Деякі українські аналітики вважають, що реструктуризація українських боргів має бути більш радикальною [8]:

1. Списання щонайменше 50% боргу.
2. Реструктуризація 50% боргу, що залишилися, не менше, ніж на 15 років.
3. Зниження ставки купона до 2-3%.

Можна і до ставок LIBOR чи EURIBOR - вони зараз складають 5,8 та 4,2% відповідно, але матимуть тенденцію до зниження. Важливо

зафіксувати, що вона має бути не більшою за початкову ставку.

Щодо внутрішнього боргу - необхідно проводити реструктуризацію та часткове списання величезного боргу Мінфіну перед НБУ (репрофайлінг) та держбанками (конверсійні облигації, як у 1999-му році), а проблему ліквідності держбанків вирішувати за допомогою рефінансування НБУ [8].

На наш погляд, існує декілька шляхів скорочення внутрішніх та зовнішніх боргів України, пов'язаних з війною:

1. Економічне відновлення: Проведення ефективних реформ та стимулювання економічного зростання за рахунок пільгового оподаткування та державної підтримки стратегічних галузей вітчизняної економіки можуть допомогти збільшити доходи держави і знизити боргове навантаження. Це може також включати привабливі умови для іноземних інвестицій, розвиток експорту та підтримку підприємництва.

2. Реструктуризація боргу: Уряд може провести переговори з кредиторами щодо реструктуризації боргу, зокрема, зниження процентних ставок за отриманими кредитами, подовження терміну погашення або конвертацію боргу в інші форми.

3. Приватизація державного майна: Продаж державного майна може приносити додаткові доходи, які можуть бути використані для погашення боргу. Приватизація також може сприяти покращенню ефективності підприємств та

залученню нових інвестицій, але на приватизацію державного стратегічного майна має бути накладена заборона.

4. Оптимізація державних витрат: Уряд може провести аналіз державних витрат та здійснити їх оптимізацію. Це може включати скорочення непродуктивних витрат, реформу системи соціального захисту та боротьбу з корупцією.

5. Міжнародна фінансова підтримка: Україна може отримати фінансову підтримку від міжнародних організацій, таких як Міжнародний валютний фонд (МВФ) або Європейський банк реконструкції та розвитку (ЄБРР). Це може включати надання кредитів або грантів, а також технічну допомогу у реформуванні економіки та управлінні боргом.

6. Розвиток внутрішнього ринку: Збільшення внутрішнього споживання та розвиток внутрішнього ринку за допомогою грамотного стимулювання вітчизняних виробників, застосування прогресивної шкали оподаткування доходів, як фізичних, так і юридичних осіб можуть допомогти збільшити доходи держави і знизити залежність від зовнішніх кредиторів.

Це може включати підтримку малого та середнього бізнесу, розвиток сфери послуг та покращення соціального захисту населення [2].

Ще одним викликом перед нашою державою стає збереження та розвиток природних ресурсів. Україна має великий потенціал у сфері екології та зеленого розвитку, тому необхідно розвивати

відновлювану енергетику, зменшувати використання паливних ресурсів та забезпечувати ефективне використання природних ресурсів. Також важливим трендом є розвиток інновацій та цифрової економіки. Україна має великий потенціал у цьому напрямку, тому необхідно створювати сприятливі умови для розвитку IT-сектору та інноваційних підприємств.

Важливою складовою політики відбудови економіки України є інноваційно-структурна трансформація, основи якої повинні закладатися вже зараз - на шляху до перемоги. Інноваційно-структурна трансформація має дві цілі - ментальну (полягає у спрямуванні господарських суб'єктів національної економіки на підвищення інноваційності їх господарської діяльності) і операційну (пов'язана з визначенням можливостей з огляду на конкретні внутрішні та зовнішні умови, проблеми організаційного характеру її реалізації). Така політика передбачає на основі врахування існуючих конкурентних переваг, новітніх технологій у створенні економічних, інституційних, інфраструктурних передумов проведення трансформації розвитку ракетно-космічного виробництва, літакобудування, суднобудування, окремих напрямів машинобудування, кольорової металургії, впровадження сучасних біотехнологій, досягнень радіоелектроніки, ядерної фізики, що дасть можливість створювати нові продукти з високою часткою доданої вартості, створювати нові

робочі місця, що забезпечить вихід України на ринки із конкурентоспроможною продукцією [3].

Фінансування відновлення знищеної війною критичної інфраструктури України може здійснюватися за рахунок різних джерел. Основними джерелами можуть бути:

1. Державний бюджет: уряд може виділяти кошти з державного бюджету на відновлення постраждалої інфраструктури. Це може бути здійснено шляхом виділення окремих коштів або створення спеціального фонду для відновлення.

2. Міжнародні фінансові організації: Україна може отримати фінансову підтримку від міжнародних організацій, таких як Міжнародний валютний фонд, Світовий банк, Європейський банк реконструкції та розвитку тощо. Ці організації можуть надати кредити або гранти для відновлення інфраструктури.

3. Інвестиції: приватні компанії та інвестори можуть вкладати кошти в проекти відновлення української інфраструктури. Це може бути здійснено шляхом укладання угод про спільну діяльність або прямих інвестицій у проекти відновлення.

4. Благодійність: громадські організації та приватні особи можуть надавати фінансову підтримку для відновлення інфраструктури шляхом благодійних внесків або фондів.

5. Кредити: Україна може брати кредити на міжнародних та внутрішніх фінансових ринках для фінансування відновлення інфраструктури [2].

Важливо зазначити, що фінансування відновлення знищеної інфраструктури України може бути складним завданням, оскільки потреби великі, а ресурси обмежені. Тому ефективне управління фінансовими ресурсами і прозорий розподіл коштів є важливими аспектами відновлення інфраструктури країни.

Загальна ситуація під час війни створює складну обстановку для України, яка потребує комплексного підходу та ефективного управління ризиками для забезпечення безпеки, стабільності та розвитку країни з боку української влади.

Під час відновлення економіки України влада повинна уважно враховувати наступні ризики та загрози:

1. Корупція: корупція є однією з основних загроз для відновлення економіки. Недостатня прозорість у державних закупівлях, недостатнє регулювання фінансових та податкових операцій, нецільове використання бюджетних коштів та кредитів, особливо під час війни, безкарність крадіїв у владі та інші фактори можуть сприяти поширенню корупції, що негативно впливає на інвестиційний клімат та ефективність відновлення.

2. Нестабільність політичної ситуації: політична нестабільність може призвести до змін у стратегії влади щодо економічних реформ та програм відновлення, вона може також негативно вплинути на інвестиційний клімат та довіру іноземних партнерів.

3. Втрата довіри громадян: якщо влада не зможе ефективно впоратися

з економічними проблемами та покращити життєвий рівень населення, забезпечити достойний рівень соціального захисту, створити нові робочі місця, запропонувати доступну висококваліфіковану освіту для абітурієнтів, а для дорослих можливість перекваліфікації, це може призвести до загального невдоволення громадян та втрати довіри до влади. Також, якщо влада не прийме справедливий та прозорий закон про мобілізацію та демобілізацію, буде мати заборгованості по виплатах військовослужбовцям, пораненим або родинам загиблих - все це загалом може вплинути на неповернення наших громадян з-за кордону, які вимушені були виїхати під час війни і питання з демографією може бути закритим, на жаль, на довгі роки.

4. Зовнішні загрози: геополітична ситуація та вплив зовнішніх факторів, таких як санкції, військові, торговельні конфлікти або економічна нестабільність у сусідніх країнах, можуть також становити загрозу для відновлення економіки України.

Для успішного відновлення економіки України влада повинна бути готовою реагувати на ці ризики та загрози шляхом прийняття ефективних заходів, залучення міжнародних партнерів та сприянню стабільності та прозорості у країні.

Висновки. Ми вважаємо, що для успішного відновлення економіки необхідно прийняти комплексні заходи, які включатимуть в себе: реконструкцію пошкоджених

об'єктів інфраструктури: відновлення доріг, мостів, шкіл, лікарень та інших об'єктів, які постраждали внаслідок війни; підтримку підприємств: надання фінансової підтримки та стимулювання розвитку підприємств, які постраждали внаслідок конфлікту, створювати сприятливий та стимулюючий податковий клімат; соціальну підтримку: надання допомоги та підтримки для людей, які втратили свої робочі місця або стали безпритульними через війну;

залучення інвестицій: створення сприятливих умов для інвесторів та підприємців для розвитку бізнесу та стимулювання економічного зростання; здійснення реформ - проведення структурних реформ у сфері господарства, фінансів, податків, судової влади та інших сферах для забезпечення стабільного соціально-економічного розвитку.

Важливо також забезпечити координацію зусиль усіх галузей уряду, бізнесу та громадськості для успішного відновлення економіки України після війни.

References.

- Kindzerskyi, Yu. (2022) *Povojenne vidnovlennja promyslovosti Ukrainy: vyklyky ta osoblyvosti polityky [Postwar recovery of Ukrainian industry: challenges and policy features]. Ekonomichnyj analiz – Economic analysis, vol. 32(2), pp. 101–117. DOI: <https://doi.org/10.35774/econa2022.02.10>. (in Ukrainian).*
- Tkachenko S.Ie. *Shliakhy pislivoiennoho vidnovlennia ekonomiky Ukrainy. I Mizhnarodna naukovo-praktychna internet – konferentsiia Achievements of 21 st Century Scientific Community. Dnipro: DABO. 2023. S. 445-448.*
- Tkachenko S.Ie. *Perspektyvy povoiennoho rozvytku Ukrainy: sotsialno-ekonomichni aspekty. Mizhnarodna naukovo-praktychna konferentsiia «Stalyi rozvytok mist ta rehioniv Ukrainy v ramkakh Yevropeiskoi intehratsii». Irpin. 2023. S. 200-204.*
- Zvieriakov M. I. *Formuvannia modeli ekonomichnoho rozvytku v novykh istorychnykh realiiakh. Ekonomika Ukrainy. 2022. № 8. S. 3–19. DOI: <https://doi.org/10.15407/economyukr.2022.08.003>.*
- Dani Ministerstva Finansiv Ukrainy [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <https://index.minfin.com.ua/ua/economy/index/inflation/basic/2022>.
- Kushch O. *Kliuchovym draiverom rozvytku v ukraini maie staty biotekhnolohichni klaster URL: <https://www.united-ukraine.org.ua/post/biotechnology-cluster-should-become-a-key-driver-of-development-in-ukraine>.*
- Proiekt Planu vidnovlennia Ukrainy / Natsionalna rada z vidnovlennia Ukrainy vid naslidkiv viiny, Kyiv. 2022. URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/recoveryrada/ua/economic-recovery-and-development.pdf>.
- Rezultaty Vsesvitnoho ekonomichnoho forumu v Davosi URL: <https://forbes.ua/svit/vidnovlennya-dovirivsesvitniy-ekonomichniy-forum-u-davosi-pidsumki-pershogo-dnya-15012024-18511>.
- Kushch O. *Viina znyshchyla dovoienni format ekonomiky URL: <https://gordonua.com/ukr/blogs/kush/vijna-znishchila-dovojennu-model-ukrajinskoji-ekonomiki-ale-kolaps-trokh-sirovinnikh-kitiv-shans-dlja-nas-pobuduvati-shchos-chim-mozhna-pishatisja-u-suchasnomu-sviti-1700308.html>.*
- Ofitsiinyi sait derzhavnoi sluzhby statystyky Ukrainy [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <https://ukrstat.gov.ua>.
- Repko M., Tomilina M., Samoiliuk M. *Upravlinnia derzhavnym borhom Ukrainy pid chas viiny ta pislivoienniy period [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <https://ces.org.ua/management-of-the-ukrainian-public-debt/>.*